

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-89>

УДК 37.01

Габрусєва Н.В.

Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ». ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Одним з важливих результатів навчання у вищій школі сьогодні є формування професійної відповідальності, яка є ознакою фахової зрілості. В практиці освітнього процесу важливо розуміти сутність родового поняття «відповідальність», її природу та механізми дії. У статті здійснено історичний аналіз формування родового поняття «відповідальність» через призму діалектики. На основі ключових суперечностей автором умовно виокремлено діалектично взаємопов'язані екстернальний та інтернальний підходи до її розуміння. Для синтезу цих підходів пропонується використати фронеістичний підхід Арістотеля. З метою гуманізації освітнього процесу та впровадження індивідуального підходу до навчання, доцільно звернути увагу на вивченні перспективи застосування фронеізму в практиці освітньої діяльності. Рухаючись в цьому напрямку, професійна педагогіка зможе наблизити теорію до практики, а освітні методики створені з розумінням того що «не може бути чимось загально спільним та єдиним» (наприклад відповідальності), будуть більш ефективними.

Ключові слова: відповідальність, діалектика, фронеізм, професійна освіта.

Habrusieva Natalia

Ternopil V. Hnatiuk National Pedagogical University

ANALYSIS OF THE WAYS FOR UNDERSTANDING OF THE CONCEPT "RESPONSIBILITY". HISTORICAL ASPECT

Summary. The urgency of the issue of reforming higher professional education in Ukraine is beyond doubt. The Government has approved the National Qualifications Framework in 2011, where important learning outcomes determine autonomy and responsibility – the ability to carry out tasks independently, solve problems and problems and be responsible for the results of their activities. On October 4, 2018, the Ministry of Education and Science of Ukraine has identified ten standards for the first (Bachelor) level of higher education and one for the Master's degree. They contain a list of compulsory learning outcomes and competencies that future specialists must possess. Among them has noted the ability to be responsible for the made decisions. To a certain extent, this quality determines the concept of professional maturity. In order to achieve these results, it is important to understand the nature of the generic notion of "responsibility", its nature and the mechanisms of action in the practice of the educational process. The historical analysis of the formation of perceptions of responsibility through the prism of dialectics, has been made in the article. In order to systematize existing definitions it is necessary to consider this concept in the context of the basic laws, categories and principles of the general theory of interconnection and development. In the article interrelated external and internal approaches to the understanding of nature and mechanisms of action based on key contradictions has been conventionally allocated, similarly to the J. Rotter's control locus theory. It is proposed to draw attention to the fronesis of Aristotle for the synthesis of these approaches in the practice of educational activity, contextual and action-oriented knowledge, practical wisdom in making socially significant decisions. The author concluded that it is advisable to use fronesis in pedagogy, taking into account the specificity of the social sciences, that, unlike naturalists, they cannot go through the path of epistemic knowledge (B. Fleiberg). It is proposed to focus on the study of the prospect of the use of fronesis in the practice of educational activities, in particular in shaping the competence of responsibility, humanizing the educational process and implementing an individual approach to learning. Moving in this direction, professional pedagogy will be able to bring theory closer to practice, and educational methods created in this way will be more effective.

Keywords: responsibility, dialectics, fronesis, vocational education.

Постановка проблеми. Актуальність питання реформування вищої професійної освіти в Україні не викликає сумніву. Уряд затвердив Національну рамку кваліфікацій ще у 2011 році, де важливими результатами навчання визначають автономність і відповідальність – здатність самостійно виконувати завдання, розв'язувати задачі і проблеми та відповідати за результати своєї діяльності. 4 жовтня 2018 року Міністерство освіти і науки України визначило десять стандартів для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти і один – магістерського. Вони містять перелік обов'язкових результатів навчання та компетентностей, якими повинні володіти майбутні фахівці. Серед них

зазначається і вміння відповідати за прийняті рішення. Певною мірою саме ця якість визначає поняття професійної зрілості.

Для досягнення вказаних результатів навчання в практиці освітнього процесу важливо розуміти сутність родового поняття «відповідальність», її природу та механізми дії.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні існує велика кількість публікацій, в яких перераховано етапи становлення категорії відповідальності в сфері суспільних наук. Зокрема, комплексний аналіз підходів до розуміння поняття «відповідальність» здійснено в працях Н. Басюк, Л. Каленіченко, Т. Куниці, В. Хитрої, І. Щербаквої. Історії формування

уявлені про відповідальність як філософської категорії присвячені роботи Д. Кірюхіна, Н. Мяснікової, Ю. Осокіної, В. Пітулей, О. Тітаренка. Розвитком цього поняття у психологічних дослідженнях займалися Д. Демкова, В. Свечаревська. Через призму вітчизняної психології досліджує його М. Садова. Генезис відповідальності як психолого-педагогічної категорії міститься в публікаціях Ю. Сичевського, І. Ульської. У педагогіці вищої школи розглядають розвиток вказаної категорії О. Пономарьов, Н. Середя, М. Чеботарьов.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Існує велика кількість підходів до розуміння сутності відповідальності. Зокрема, в залежності від специфіки предметної області, на різних аспектах її природи роблять наголос філософи, соціологи, психологи та педагоги. Вони часто суперечать один одному та акцентують увагу на цілком протилежних аспектах його визначення. Така розбіжність приводить до розмиття уявлень про відповідальність та ускладнює можливість її формування в практиці освітнього процесу.

Мета статті. Наше дослідження є спробою об'єднати існуючі підходи до розуміння сутності та природи відповідальності, опираючись на діалектику як загальну теорію взаємозв'язку та розвитку через фронестичний підхід Арістотеля.

Виклад основного матеріалу. Сучасні авторитетні джерела акцентують увагу на різних аспектах поняття відповідальності. На перший погляд кардинально відмінні між собою теорії є насправді ланками єдиного процесу діалектичної єдності протилежних начал. Історичний дискурс навколо категорії відповідальності зводиться, в кінцевому результаті, до визначення основних категорій діалектики. Зокрема, формування універсального соціального Ідеалу відповідальності на основі конкретних її проявів – до категорій єдиного та загального. Діалектика категорій сутності та явища розкривається через призму суперечностей внутрішніх особистісно визначених критеріїв відповідальної поведінки та їх зовнішньою оцінкою. Співвідношення міри об'єктивної соціальної зумовленості та суб'єктивного відчуття відповідальності за власні вчинки проявляються в категоріях необхідності та випадковості, можливості та дійсності. Зв'язок категорій частина та ціле, зміст та форма розкривається через діалектику колективної та індивідуальної відповідальності тощо. Для систематизації існуючих визначень потрібно розглядати їх через призму основних законів, категорій та принципів діалектики.

Кожна історична епоха, в залежності від специфіки практичних проблем та теоретичних розробок загальних категорій діалектики, збагачувала перелік діалектично пов'язаних складників структурно багаторівневої комплексної категорії відповідальності. В зв'язку з цим (за аналогією з теорією локусу контролю Дж. Роттера) умовно пропонуємо виділити екстернальний та інтернальний підходи до розуміння механізмів дії відповідальності як квінтесенцію співвідношення загального та єдиного, явища та сутності, форми та змісту, цілого та частини, причини та наслідку:

1. Екстернальний підхід більш характерний для класичної філософії, яка в тій чи іншій мірі розглядає відповідальність передусім як зовнішньо обумовлену соціальну якість особистості, ви-

значену специфікою ключових історико-культурних тенденцій та філософською проблематикою певного періоду. Про це ж свідчить і визначення, яке подається в Філософському енциклопедичному словнику: «Відповідальність – філософсько-соціологічне поняття, яке характеризує міру відповідності поведінки особи, групи, прошарку, держави наявним вимогам, діючим суспільним нормам, правилам співжиття, правовим законам» [1, с. 87]. Ю. Осокіна [2, с. 5] наголошує на тому, що існує певна соціальна зумовленість поняття відповідальності. Ця зумовленість, крім практичних та суспільно значимих проблем конкретного часу, відображає специфіку розвитку діалектичних ідей історичного періоду.

В Античності відбулося визначення основних категорій (космос-хаос, знання-незнання, єдине-загальне, благо-зло тощо), через призму яких в подальшому відбувалось усвідомлення ключових етичних понять, зокрема відповідальності. Гармонія Піфагора, вчення про єдність та боротьбу протилежностей Геракліта, любов та розбрат Емпедокла, маевтика Сократа, світ ідей та світ речей Платона підготували підґрунтя для аналізу окремих етичних понять – відповідальності, доброчесності, хоробрості тощо. Теоцентризм Середньовіччя на перший план виводить проблему універсалій, яка представлена позиціями реалістів та номіналістів. Визнана католицькою церквою точка зору реалістів найбільш загальним реально існуючим поняттям визначає Бога, який якраз і є зовнішньою умовою, причиною та мірилом всього існуючого, в тому числі і відповідальності (Ф. Аквінський). Світська культура гуманізму епохи Відродження персоналізувала індивідуальну відповідальність конкретної особистості, проте завжди вказувала на зовнішні умови її виникнення (Піко делла Мірандолла вважав, що індивідуальна свобода вибору дарована Богом, Н. Макіавеллі взагалі знімає відповідальність з конкретної егоїстичної особистості та повністю перекладає її на владу) тощо.

Проблема детермінації відповідальності стала ключовою в період Нового часу. На перший план виходить свобода (а, відповідно, і відповідальність як її зворотній бік) що обумовлена певними причинно-наслідковими чинниками, та не може існувати незалежно від умов та обставин. Наприклад, у Т. Гоббса такою детермінантою виступає суспільний договір, у Дж. Локка та П. Гольбаха – закон, у Ш. Монтеск'є – політична доцільність, Д. Юм співвідносить суб'єктивність та наслідок діяння тощо.

Особливо яскраво синтез діалектики та практичної філософії проявив себе в спадщині німецьких мислителів 18 століття. Категоричний імператив І. Канта, його пропозиція перевірити принцип нашого вчинку на загальність, за своєю суттю, є прикладом діалектичного поєднання єдиного та загального, індивідуального та суспільного. Творець діалектичного методу Г. Гегель прослідкував основні стадії розвитку загального поняття «Воля», єдиним проявом якого може бути відповідальність: на стадії права воля визначається зовнішнім джерелом, тобто законом держави. На рівні моралі нею керує власний автономний закон. На останньому етапі – моральності – воля окремої людини узгоджується з волею оточуючих людей (теза-антитеза-синтез).

У матеріалістичній діалектиці К. Маркса та Ф. Енгельса створена ідеологія класової відповідальності. Апогею ця тенденція досягнула в радянському суспільстві. Яскравим прикладом може слугувати визначення, яке дав О. Спіркін: «відповідальність це відображення в суб'єкті буття соціальної необхідності; це розуміння сенсу здійснюваних дій, їхніх наслідків для певної соціальної групи, класу, партії, колективу і самого себе» [3, с. 289].

У сучасній філософії також широко представлений підхід, умовно названий нами екстернальним: Дж. Міллз ввів в обіг саме поняття «відповідальність», став фундатором утилітаристського його розуміння, в основі якого лежить ідея соціальної справедливості, ідея врахування зв'язку поведінки індивіда з навколишнім суспільним середовищем. М. Бубер та Е. Левінас як представники філософії діалогізму також наголошують на соціальній обумовленості відповідальності. Зацікавленість кожного учасника в діалозі є основою добровільної взаємної відповідальності тощо.

2. Інтернальний підхід, в основі якого лежить визначення поняття відповідальності перш за все як внутрішньої особистісної якості суб'єкта, яка формується під впливом соціально обумовлених чинників заклала західна ірраціоналістична філософія XIX-XX ст., зокрема психоаналіз та екзистенціалізм, що логічно пов'язані з так званою діалектикою людського існування (К. Ясперс, Ж.-П. Сартр), негативною діалектикою тощо.

Психологічна енциклопедія поняття «відповідальність» трактує як внутрішню саморегуляцію і самодетермінацію зрілої особистості, опосередкованої ціннісними орієнтаціями, яка виявляється в усвідомленні людиною причин здійснюваних учинків і їхніх наслідків та в контролі своєї здатності бути причиною змін у навколишньому світі і власному житті [4, с. 60], тобто акцент переноситься з соціальної зумовленості на особистісну визначеність, трактування зовнішнього через внутрішнє.

Прикладами інтернального підходу до визначення категорії відповідальності можуть бути концепції відомих вчених: Т. Адорно, Ю. Габермаса, Г. Маркузе, Л. Мемфорда, Т. фон Розака. Вони доводять, що завдяки технічному прогресу людина стала в рази сильнішою, і, відповідно, повинна нести відповідальність за все, що відбувається в новоствореному техногенному середовищі. Один з найбільш авторитетних дослідників феномену відповідальності Х. Йонас давав пораду: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі». Девізом його філософії можна вважати тезу: «На заміну людині розумній повинна прийти людина відповідальна» [5].

Автономність, автентичність, компетентність, самостворення, самоефективність, самореалізація, самодетермінація, усвідомлення феноменологічної самості тощо – ключові чинники, що визначають відповідальність в рамках інтернального підходу (Г. Балл, Е. Дісі та Р. Райан, А. Маслоу, К. Муздибаєв, Ф. Перлз, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе, В. Франкл).

Особливу роль у визначенні поняття відповідальності відіграє педагогіка. Адже основним критерієм істинності знань є перевірка на практиці. Відповідно, саме педагогіці належить спробувати

синтезувати екстернальний та інтернальний підходи та перевірити у практиці освітньої діяльності.

На теперішній час у професійній педагогіці наукові пошуки спрямовані на те, щоб дати об'ємне визначення поняття, яке буде максимально відповідати критеріям загальності, універсальності та виділити ключові його чинники. Потім підібрати методи для формування професійних якостей в оптимізованому освітньому середовищі, які, на жаль, не завжди є ефективними. Питання – чому? На наш погляд, проблема в тому, що українська педагогіка йде традиційним шляхом епістемного знання – від конкретного одиничного до абстрактного загального. Існує інший спосіб, фундатором якого є Арістотель. Він назвав його фронеzisом. Спробуємо детальніше пояснити, чому саме фронеzистичний підхід може дати кращі практичні результати в сфері професійної педагогіки.

Звернемося до понять, чітко визначених етикою. Моральна норма – елементарна форма моральної вимоги, яка має імперативний, наказовий характер. Вона не враховує умов та обставин, в яких відбувається дія. Відповідно, в реальному житті моральні норми часто суперечать одна одній. Людина постійно знаходиться в стані внутрішнього морального конфлікту, приймає рішення, якою з моральних норм користуватися в конкретній ситуації. Виконуючи різні соціальні ролі (фахівця, батька, сина, громадянина тощо), особистість визначає власні пріоритети. Класичний приклад: якщо таким пріоритетом в конкретній життєвій ситуації є професійний ріст, кар'єра, часто трапляється, що в інших соціальних ролях (батьків, дітей, друзів) людина недопрацює, веде себе «безвідповідально». І навпаки, ніхто не буде засуджувати матір, яка відкладе реалізацію важливого проекту через хворобу дитини. Чи веде вона себе безвідповідально щодо виконання своїх професійних обов'язків? Моральний вибір здійснюється на основі моральних принципів, які мають виключно особистісний, суб'єктивний характер та формуються під впливом соціального оточення, власного досвіду, знань тощо. Крім цього, цей вибір стосується конкретної ситуації у визначений момент часу з врахуванням умов та обставин на основі власних суб'єктивних відчуттів. Відповідальність якраз і виступає як наслідок цього вибору. Мало знайдеться людей, які визнають себе безвідповідальними. Проте об'єктивні критерії визначення відповідальності особистості можуть бути суттєво різними. Важливо зрозуміти діалектичну природу та механізми цих суперечностей, вирішення яких можна знайти в філософії Арістотеля.

Стагірīt сформулював загальний алгоритм, за допомогою якого можна дати визначення будь-яким поняттям в категоріях суті, якості та кількості, відношення, часу та простору. Для прикладу, наведемо визначення поняття «благо», яке приводить мислитель в праці «Нікомахова етика»: «...так, в категорії суті благо визначається, наприклад, як Бог і розум, в категорії якості, наприклад, – як добродієність, в категорії кількості – як міра (to metron), в категорії відношення – як корисне, в категорії часу – як своєчасне (kairos), в категорії простору – як зручне положення тощо), то зрозуміло, що «благо» не може бути чимось за-

гально спільним та єдиним. Адже тоді б воно визначалося не у всіх категоріях а лише в одній» [6, с. 5]. Поняття «відповідальність», поряд з іншими етичними якостями (наприклад «совість», «справедливість» тощо) зводиться в кінцевому результаті до загальної дефініції «блага». Очевидно що «відповідальність» визначається у всіх категоріях перерахованих Арістотелем, – це і добродетель, і міра, і корисне, і своєчасне і зручне, а отже, за висновком мислителя «не може бути чимось загально спільним та єдиним».

Звернемося до основних способів пізнання дійсності, які сформулював Арістотель. Перших два добре відомі – це «epistēma» (наука) – універсальне, незмінне, незалежне від контексту знання та «technē» – знання спрямоване на виробництво корисного (сфера мистецтва та ремесел). Значно рідше згадується третій, кардинально інший спосіб пізнання – «phronēsis» – фронезис (розсудливість, практичний розум) – прагматичне добродетельне знання про особливе, індивідуальне, часткове в цілому: «Відповідно, оскільки наука пов'язана з доведенням, а для того, чиї принципи можуть бути такими та іншими, доведення неможливе (тому що все може бути й по-іншому) і, нарешті, неможливо приймати рішення про існуюче з необхідністю, то фронезис не буде ні наукою, ні мистецтвом: наукою не буде тому, що вчинок та творчість відмінні по роду. А значить їй залишається бути істинним, притаманним судженню складом [душі], який припускає вчинки, які стосуються блага і для людини» [6, с. 62]. Результат такого знання не може бути завідома відомим, він можливий лише відносно конкретного випадку (так званий парадокс герменевтичного кола) [7, с. 33].

Варто зазначити, що у філософії постмодернізму (М. Хайдеггер, А. Шюц, Г.Г. Гадамер) незаслужено відкинутий фронезис Арістотеля був відроджений та розглядався на рівних з інституційним науковим знанням. На основі фронестичних ідей виникла фронестична соціологія, фронестична етика, намітились ключові моменти фронезису освіти як поєднання безпосередньо виховання та «виховання життям» [7, с. 34].

На сьогоднішній день цікаві та корисні дослідження в сфері соціальних наук, висновки та методики яких можуть бути використаними і в професійній педагогіці, проводить датський вчений Бент Флівберг. Починаючи з 2001 року він намагається змінити фундаментальні підходи до соціального знання. Вихідним принципом його роботи є доведення того, що суспільні та природознавчі («точні») науки – кардинально різні за способом, методом, і в кінцевому результаті метою пізнання. Намагання суспільних наук (в тому ж числі педагогіки) підняти методи досліджень під «епістему», на думку вченого, завідома провальні. Сучасні суспільні науки, намагаючись наслідувати точні науки, будують знання за формулою «зверху вниз», від теорії до практики. Ідеалом соціальної науки для Б. Флівберга є «прикладний фронезис», специфікою якого є шлях, коли «зусилля вченого спрямовані «знизу вверх»; це – контекстуальне і орієнтоване на дію знання, практична мудрість у прийнятті суспільно значимих рішень» [8, с. 1].

В контексті визначення категорії відповідальності заслугоує уваги і сучасне вітчизняне до-

слідження Н. М'ясникової, що більше відповідає фронезису. Вона виводить поняття «мерехтливої відповідальності», яка проявляється в різноманітних соціальних практиках індивіда відповідно до ексклюзивної ситуації. При цьому, життя індивіда складається з окремих фрагментів, що реалізуються в миттєвостях, для кожної миттєвості як дискретного моменту характерна «окрема відповідальність» тут і тепер за здійснений вибір, що стосується будь-якої сфери життєдіяльності. Це модель дискретної відповідальності. Відповідальності приписується функція інтегрального елемента як на індивідуальному, так і на соціальному рівні. Для позначення безвідповідальності вводиться поняття «осередки затування відповідальності», що дозволяє показати не відсутність відповідальності, а її недостатність у конкретній ситуації [9, с. 12].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Незаслужено відкинутий Арістотелівський фронезис дає можливість поєднати діалектично пов'язані компоненти багаторівневого поняття «відповідальність». Цей підхід вказує людині на те, що потрібно зробити для власного блага та блага інших, і являється синтезом соціального та індивідуального визначеного в окремих вчинках та спрямований не на абстрактне а на конкретне спільне. Тобто, кожен сам знає свою Істину «в цілому», і може чинити вільно, відповідно до конкретних пріоритетів визначених певною ситуацією. Такий спосіб дає можливість діалектично об'єднати раніше виділені нами екстернальний та інтернальний підходи розуміння сутності відповідальності і відкриває широкі можливості застосування в освітній діяльності.

Професійна педагогіка зможе у цьому контексті наблизити теорію до практики, а освітні методики, створені з врахуванням поєднання інституційного наукового (епістемного) знання з фронезисом, розумінням того, що «не може бути чимось загально спільним та єдиним», на наш погляд, будуть більш ефективними. Назріла потреба синтезу та конкретизації уявлень про відповідальність у практиці освітнього процесу. Працедавці чекають робітників, для яких поняття відповідальності не буде абстрактним та розмитим. Для виконання цього завдання можна використовувати методи, які набули широкого поширення в сучасній педагогіці та пов'язані з гуманізацією освітнього процесу та індивідуальним підходом до навчання та виховання. Зокрема фронезису відповідає метод кейс-стаді (який, між іншим, часто використовує Б. Флівберг в своїх дослідженнях), метод навчальних ситуацій тощо. Головне зосередити увагу на індивідуальному в рамках загального, розглядати внутрішні детермінанти та критерії відповідальності в контексті зовнішніх умов та суспільно визначених вимог. Сформувати стійкі індивідуальні пріоритети на визначення особистої відповідальності в конкретній ситуації відповідно до суспільно заданих потреб.

У вітчизняній педагогіці тільки починаються дослідження в цьому напрямку. Зокрема, У Педагогічному університеті (Польща, м. Краків) відбулась репрезентація авторського курсу професора кафедри управління освітою Луганського ОШПО Миколи Журби «Фронезис освіти».

Список літератури:

1. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В.І. Шинкарук та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
2. Осокіна Ю.С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03, Київ : 2007. 18 с.
3. Спиркин А.Г. Сознание и самосознание. Москва : Политиздат, 1972. 303 с.
4. Психологічна енциклопедія / за ред. А.М. Степанова. Київ : Академвидав, 2006. 424 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
6. Арістотель. Нікомахова етика. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
7. Бакштановский В.И., Согомонов Ю.В. Этика воспитания как никогда не завершающийся проект. *Ведомости*. 2000. Вып. 17. 230 с.
8. Романовский Н.В. Фронезис в концепции Бента Фливерберга. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/18/1271955753/Romanovskiy.pdf>
9. М'ясникова Н.О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : 09.00.03, Харків : 2008. 20 с.

References:

1. Shynkaruk V.I. (ed.) (2002). *Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk* [Philosophical Encyclopedia Dictionary]. Kyiv : Abrys. (in Ukrainian)
2. Osokina Y.S. (2007). *Vidpovidalnist sotsialnoho subiekta: filosofskiy analiz* [Responsibility of a social subject: a philosophical analysis] (PhD Thesis). Kyiv : Taras Shevchenko National University of Kyiv.
3. Spyrkyn A.H. (1972). *Soznanye y samosoznanye* [Consciousness and Identity]. Moscow : Polytyzdat. (in Ukrainian)
4. Stepanov A.M. (ed.) (2006). *Psykhologichna entsyklopediia* [Psychological encyclopedias]. Kyiv : Akademvydav. (in Ukrainian)
5. Ionas H. (2001). *Pryntsyp vidpovidalnosti. U poshukakh etyky dlia tekhnologichnoi tsyvilizatsii* [The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization]. Kyiv : Libra. (in Ukrainian)
6. Aristotel (2002). *Nikomakhova etyka* [Nicomach ethics]. Kyiv : Akvilon-Plus. (in Ukrainian)
7. Bakshtanovskiy V.I., Sogomonov Y.V. (2000). *Etika vospitaniya kak nikogda ne zavershayushchiysya proekt* [Ethics of education as never ending project]. *Vedomosti*, vol. 17, p. 230.
8. Romanovskiy N.V. *Fronезis v koncepcii Benta Flivberga* [Fronesis in the concept of Bent Flivberg]. Available at: <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/05/18/1271955753/Romanovskiy.pdf> (accessed 23 May 2019).
9. Miasnykova N.O. (2008). *Vidpovidalnist u suchasnykh sotsialnykh praktykakh* [Responsibility in modern social practices] (PhD Thesis). Kharkiv : V.N. Karazin Kharkiv National University.